

Г. Й. Насмінчук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

**ІСТОРИЧНИЙ ПЕРСОНАЖ ЯК ВИЯВ АВТОРСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ:
ВАСИЛЬ-КОСТЯНТИН ОСТРОЗЬКИЙ НА СТОРІНКАХ РОМАНІВ
МИКОЛИ ВІНГРАНОВСЬКОГО І ПЕТРА КРАЛЮКА**

У статті зроблено спробу порівняльного аналізу історичних романів «Северин Наливайко» М. Вінграновського і «Реліквія» П. Кралюка. Основну увагу зосереджено на виявленні змістових домінант образу князя Василя Острозького, який у романах постає у кількох іпостазах: опікуна православної віри, будівничого Острозької Академії, духовного наставника Северина Наливайка, натхненника розбудови Волинських Афін.

Ключові слова: історичний роман, авторська концепція, національна ідея, православ'я, унія, духовний світ, релігійний фактор, персонаж, характер

Історичні книги Миколи Вінграновського і Петра Кралюка, будучи вельми оригінальними виявами творчої манери кожного автора, є чи не найдосконалішими на сьогодні зразками тематизування наливайкової епохи. Про роман М. Вінграновського І. Дзюба наприкінці минулого століття писав як про «принципово нове і новаторське явище, досі не знане не лише в українській, а й взагалі в сучасній історичній романістиці: свого роду «химерна» історична проза, суттю якої є не відповідний матеріал, а невловний поетичний дух доби і людей в парадоксальному осягненні автора» [6, с. 11]. Не менш захоплені відгуки на рівні першопрочитання висловлені сьогодні і на адресу «Реліквії» (первісна назва «Шестиднев, або Корона дому Острозьких»). Так, Д. Дроздовський порівнює роман українського автора з «Кодом да Вінчі» Дена Брауна. С. Синюк у цьому романі побачив принципово новий не лише для П. Кралюка, а й загалом для західноукраїнської прози рівень виражальної енергетики. «Професор Кралюк, — пише дослідник, — у зображеній епосі відчувається, як риба у воді. Прозаїк Кралюк знає, як відчинити ту епоху читачеві, не затіняючи її «блиском себе коханого» [12, с. 9]. П. Білоус у рецензії «Шість днів і все життя князя Острозького» як позитив роману виокремлює авторську ощадливість у словесному викладі, сполучену з поглибленим психологізмом [див.: 2, с. 10].

Зважаючи на солідарні історичні погляди Вінграновського і Кралюка, висловлені засобами художнього письма, вважаємо за доцільне зіставити художні тексти романів в аспекті авторських інтенцій стосовно втілення ідеї українського державотворення і змалювання історичного та психологічного портрета князя Острозького. Перша спроба такого зіставлення була здійснена наприкінці 2010 року під час прямоєфірної передачі на українському радіо, коли М. Слабошпицький представляв новий роман П. Кралюка. Про це писала «Літературна Україна» в публікації С. Бондаренка: «В обох романах головні ге-

рої — ті самі, проте у Вінграновського в центрі уваги Северин, а князь Острозький — трохи далі, тоді як у «Шестидневі» — навпаки. У ліриці Вінграновського роман поетично-історичний, сказати б, емоційний. Кралюків «роман має документальне підґрунтя й сповідальну тональність, властиву немолодому персонажеві» [3, с. 7]. Відтворюючи минуле, М. Вінграновський переважно орієнтувався на ірраціональні принципи світобачення, П. Кралюка ж відзначає потяг до non fiction, до логічного компонента, героєм його твору стає філософ-очевидець, що осмислює світ і себе у світі. При всій несхожості цих двох книг споріднює їх глибинний національний, культурно-історичний, філософський аспекти, автори, як і їх герої, перейняті пошуками національної ідентичності та духовних істин. Наділений ознаками сили і влади, Василь Костянтин Острозький в одному і другому випадках змальовується маєстатично, як і годиться для героя такого штибу.

Показово, що від зображуваних подій обох авторів відділяє рівно чотириста років. Виданий 1996 року «Северин Наливайко» на першій сторінці акцентує такий факт: «Літом, наприкінці серпня 1595 року, Наливайко повернувся з Угорщини» [4, с. 13]. За основу роману «Реліквія», написаного у 2009 році, взято шість останніх днів життя Василя Острозького, яке, як відомо, завершилося 1608 року.

Своєю книгою П. Кралюк явив не новий в українському історичному жанрі зразок роману-сповіді, що сполучається із законами роману-гіпотези. Його сюжет розгортається навколо епізоду виконання останнього портрета великого князя, на якому невідомий маляр зобразив його не з символами влади, як було прийнято, не зі скипетром чи короною, а з дзвінкою монетою у руках. Портрет винесено на титул книги. До речі, цим портретом відкривається й історична монографія І. Огієнка «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця» (Вінніпег, 1958). Про парсуну Острозького є згадка і в М. Вінграновського: «Князь Василь зручніше обгорнувся полами шуби, ступив від батька крок і опинився перед собою, перед своїм портретом. Недавно мальований *той* Василь Острозький ще пах фарбою, і *цей*, дивлячись на себе й на батька, помітив, що він — вилитий батько. Ті ж самі темні волові очі, кістлявий, ніби тесаний сокирою ніс, сумна осіння борода...» [4, с. 56].

У «Післяслов'ї» до роману «Реліквія» свої резони з приводу фальсифікацій навколо портрета князя висловлює його автор — художник Іван: «На одній зі стін побачив портрет князя, який колись малював. І ніби то був портрет мій, а не мій. Той самий лик, та одежа. Але корони вже не було. Замість неї князь байдуже перебирав золоті монети. <...> Але нащо князя Острозького малювати з монетами в руках, наче якогось лихваря? Чи, може, маляр, якого запросили десь із Польщі і якому довірили переробити портрет цей, захотів позбиткуватися над руським князем» [8, с. 245-246]. Тобто, за версією автора, корону на портреті прибрали з повеління якогось можновладця невдовзі по смерті Острозького.

Загальновідомим є той факт, що вербальні форми мистецтва, порівняно з пластичними, мають значно більше засобів для відтво-

рення багатого і розмаїтого внутрішнього світу героїв, що складається не лише з породжених дійсністю переживань, але і з сновидінь, марень, мрій, фантазій. В обох романах синтезовано історичне і психологічне начала, узагальнено досвід нації, акумульований у житті її найвищих духом і ділом репрезентантів. Якщо в романі «Северин Наливайко» переважає авторський нарратив, і всюдисущий автор сам керує читацькою увагою, то у «Реліквії» нарація провадиться від імені оповідача-героя, який мало співвідноситься з образом автора-розповідача. «Для нарративних форм ХХ ст., — зазначає Віра Балдинюк, — стало звичним «затихання» авторського голосу на користь суб'єктивності персонажа» [1, с. 64], і в межах такої тенденції досить органічно «почувається» твір П. Кралоюка.

Роман «Реліквія» має досить оригінальну архітектонічну структуру, яка наближає його до барокових традицій стосовно організації художнього тексту. Умовно-композиційним засобом діалогу роман явно тяжіє до діалогів Івана Некрашевича, Семена Дівовича, а особливо Григорія Сковороди. Показовими у цьому плані є такі, до прикладу, мовні перетрактації героїв:

- Мусиш за шість днів намалювати портрет. <...>
- Мало.
- Мало? Бог за той час сотворив світ.
- Я не Бог.
- Маємо уподібнитися йому.
- А що ми відаємо про Всевишнього? — питає маляр.
- Нічого. Як і про самих себе.

Дивний князь. І дивна його мова. Стільки прожив! І як то — не спізнати самого себе? [8, с. 6-7].

Шість днів художник Іван пише портрет Острозького, і шість барв накладається на полотно, вияскравлюючи спогади героя, пов'язані з певним місцем його пробування. У заголовках розділів, крім визначення колористичного стрижня оповіді, письменник вказує на її реальний еквівалент, а саме на місто, що закарбувалося у пам'яті незглибимим спогадом: барва зелена (Турів), барва сивини (Київ), чорна барва (Варшава), жовта барва (Дермань), червона барва (Дубно), золота барва (Острог). Дослідник П. Білоус спостеріг, що «поступово (в міру завершення роботи над портретом) коло життєвих вражень Василя-Костянтина звужується — як географічно, так і психологічно: до центру, до Острога, де і закінчився земний шлях князя» [2].

На сторінках роману упродовж цих шести днів Василь Острозький веде неквапливу розмову з малярем, який виступає не лише творцем останнього прижиттєвого портрета князя, але і його сповідником. Метою всього життя Василя Острозького, як це переконливо показано в романі, було намагання допомогти православній церкві у її боротьбі з латинниками. Цій меті він підпорядкував відкриття Острозької Академії, заснування друкарень в Острозі і Дермані, видання Біблії і Богослужбових книг, гуртування в межах острозького гуртка вітчизняних та зарубіжних дидаскалів. Усі ці заходи здійснювались Василем

Острозьким у той час, коли українська церква наполегливо шукала свого місця в умовах розколу між Заходом і Сходом. Публічним викликом православ'ю, усій Україні була книга Петра Скарги «Про єдність Церкви Божої» (1577), не без задніх думок присвячена Острозькому. Острозький П. Кралока називає Скаргу «змієм-спокусником», який «нашіптував: де у світі, князю, таке видано, аби богословія, філософія і науки визвольної студіювалися в академіях і колегіях на мові словенській. Тільки латиною і грекою.

І далі шептав той змії: греки хитрі, облудні. Дали вам християнство. А мови своєї не дали. От ви в темноті і ходите. Не так як ми, діти церкви римської. У нас латина повсюдно, у різних краях панує. Маємо мову, яка світло віри нам просвітляє. І ви її візьміть» [8, с. 179].

В аналізованих творах знаходимо чимало смислових відповістей. Зміст напучувань Петра Скарги М. Вінграновський передає засобами публіцистичного письма: «Скарга писав, що лише римська церква зберегла правдиву Христову віру; що православна церква не може гарантувати віруючим після смерті спасіння, бо не визнає Рима і чистилища; що православна церква дозволяє священикам женитися, а, найголовніше, користується руською мовою, якою з Богом розмовляти не можна» [4, с. 57-58].

Зміни, які сталися в Європі у зв'язку з Реформацією, не могли не торкнутися українського культурно-релігійного процесу. В обох романах присутній історіософський мотив зміни епох та інтегрування України до цивілізації Заходу. Це інтегрування не завжди було безболісним чи однозначним своїми наслідками. Діти видатного подвижника Василя Острозького перейшли в іншу віру ще за життя батька. «Старший син Костянтин таємно від батька, під крилом матері, перейшов на католицтво, захопився містиком і пішов у світи. Дочку Гальшку князь видав за реформатора-кальвініста Яна Кишку — одного з найбільших магнатів Литви. Молодша — Катерина — вийшла за католика Криштофа Радзивілла — великого литовського князя. Іван-Януш виявив військові здібності ще замолоду, а після того, як батько двічі посилав його у Відень на австрійський двір імператора Максиміліана, перейнявся Заходом і став католиком по своїй волі. Януш заснував на Волині три костьоли: домініканців у Старокостянтиніві, францисканців у Межиріччі та бернардинів у Дубні. І ось він тепер в Острозі — польський каштелян і сенатор» [4, с. 58]. Так у долі однієї родини втілилися конфлікти доби з її суперечностями. М. Вінграновський небагатослівний, коли говорить про моральні і духовні страждання Василя Острозького, породжені відступництвом синів. Фраза «Князь Василь згорбився і посивів» [4, с. 58] конденсує уявлення про фізичний і моральний стан героя. Конфлікт між батьком і дітьми у романі приглушений, іноді введений у підтекст, як, наприклад, у сцені представлення цвіту Острозької Академії, що його Януш подумки називає «батьківським кодлом» [4, с. 59].

Якщо джерела «Северина Наливайка» М. Вінграновського переважно впливають з міфопоетичного досвіду українського народу, то основи «Реліквії» П. Кралока пов'язуються насамперед з досвідом

української еліти. В недавньому інтерв'ю «Літературній Україні» письменник сам наголошував: «Мої роздуми про князя Василя-Костянтина Острозького — великою мірою роздуми про українську еліту» [9, с. 7]. Психологія князя дифузується з реаліями історичного буття таких видатних осіб, як Володимир Великий, Данило Галицький, Байда Вишневецький, Федір-Феодосій, Герасим Смотрицький, Іван Вишенський, Дем'ян Наливайко. У пошуках історичних засад власної національної та релігійної ідентичності Василь Острозький апелює до найвищих достойників православ'я та українського державотворення. «Хочеться мені, щоб на моїй землі було окреме панство-державо. Щоб ні від кого я не залежав — ні від великого князя литовського, ні від короля польського. І щоб не їздив шукати правди до чужих столиць.

Бо хіба в моїх жилах не тече кров Володимира Святого, короля Данила?» [8, с. 95-96].

На протязі усієї оповіді письменник подає свого героя у протривалому діалозі — з Іваном-живописцем, самим собою, а також із текстами літературних творів Павла Русина, Симона Пекаліда, Герасима Смотрицького, Івана Вишенського, ігумена Віталія з Дубна. Інтертекстуальні вкраплення сприяють поліфонічному звучанню твору, надають йому естетичного колориту. Досить часто емоційні роздуми князя структуруються за принципом палімпсестів, коли на слова оповідача накладаються відповідні літературні тексти. Це стає особливо актуальним, коли йдеться про чергові випробування, які випадають на долю краю. Так, провадячи розповідь про Острозьку війну, яка була чи не найважчою у житті князя, він наголошує: «Діло не лише в тім, що воювали свої проти своїх. Таке у нас не раз траплялося і, певно, траплятися буде. І про це у поемі Пекалідовій писано:

«Ріками кров проливалась людська у сутичках смертельних, // Стогін скорботний розносився в арміях знатних героїв... // Часто Русь нищили сили свої...» <...>

— «В чому ж причина, що гинуть умови надійного миру?» — питає поет. І відказував: наше безглуздя» [8, с. 194].

П. Кралюк уважно вивчив розклад геополітичних сил навколо предмета свого зацікавлення. Волинь, яку письменник змальовує на вершині її слави і багатства в епоху національно-культурного відродження кінця XVI — початку XVII століття, постає складовою європейського історичного процесу, а воєвода Острозький — рівновеликим коронованим особам Польщі, Литви, Швеції, Угорщини. В історичній монографії Митрополита Іларіона йдеться про те, що «король Стефан Баторій, коли писав до кн. Острозького, то звав його «ясновельможним», тоді як інших магнатів звав тільки «твоя вірність». Значення кн. Костянтина було таке велике, що папський нунцій Шпаноччі, складаючи списка кандидатів на короля угорсько-но, на першому місці поставив кн. Василя-Костянтина, а на другому — його сина Івана-Януша» [10, с. 64]. Такий факт української історії артикулює і головний герой «Реліквії»: «Мені говорили, щоби і аз, грішний, подав персону свою на елекцію королівську. Я знизу-

вав плечима. Казав: ви вірите, що поляки й литвини оберуть православного русина. Навіщо мені ці клопоти?» [8, с. 115].

Цілісну картину часу Острозького П. Кралюк відновлює з розрізаних уламків, долучаючи до загального тла промовисті подробиці з життя сучасників князя: першодрукаря Івана Федорова, першого ректора Острозької академії Герасима Смотрицького, полеміста Івана Вишневського, єпископа Іпатія Потія, козацького гетьмана Байди Вишневецького, синів Януша і Олександра, небоги Гальшки, зведеного брата Іллі та ін.

Загальновідомим історичним фактом є близькі стосунки Василя-Костянтина Острозького з братами Наливайками — Дем'яном (Даміаном) і Северином (Семерієм), яким, по суті, князь довірив опіку над своєю душею і своїм тілом: Дем'ян був його особистим сповідником, а Северин — сотником надвірної хоругви, тобто особистим охоронцем. Певна таїна криється у цих довірливих взаєминах, адже йдеться про вельможу і простолюднів. Дослідники української історії висловлюють припущення, що насправді ці особи могли бути пов'язаними кровною спорідненістю. У деяких джерелах, як свідчить Микола Пашковець, йдеться про те, що Северин Наливайко міг бути сином небоги князя Острозького Гальшки Острозької і князя Дмитра Сангушка, який загинув ще до народження дитини. І, мовляв, «щоб новонароджений хлопчик не був на заваді при влаштуванні подальшої долі Гальшки Острозької, її мати — Беата Костелецька — віддає його на всиновлення у вірну князям Острозьким родину Наливайків до Гусятини (подалі від Острога)» [11, с. 8]. Згодом Наливайко, який був пов'язаний не лише з Острозькими, а й королем Польщі Сигізмундом I Старим, міг претендувати на королівську корону, і повстання, яке він очолив, було насправді не селянсько-козацькою реляцією, а династичною війною за повернення своїх законних прав [див.: 11, с. 8].

В романах М. Вінграновського і П. Кралюка, зрозуміло, відсутні сюжети, де би розгортались ці гіпотези, тим більше, що П. Кралюк вважає їх досить ризикованими, однак окремі епізоди перебувають цілком у контексті історіософських описів цієї таємниці. М. Вінграновський, який напівжартома, напівсерйозно коронує Наливайка і називає його «гетьманом-царем-імператором» [4, с. 168], незрідка огортає стосунки славетного козацького ватажка з великим українським князем серпанком таємничості. Ось, до прикладу, один із таких епізодів: «Князь Василь зсунувся з сідла й, наступаючи носками чобіт на поли шуби, підійшов до Наливайка. Довгу хвилину вони дивилися один на одного, і що пролітало в їхніх очах, що у них згадувалось і харапудилось, блідло і червоніло, чорніло і переблискувало, — про те міг сказати лише один чоловік. І тим чоловіком був — Час. Та Час, як звісно, мовчить. А говорить він, коли вже говорить, то через роки або навіть століття. І то не всім і не все...» [4, с. 171].

У П. Кралюка натрапляємо на розповідь про те, як після Солониці везли Наливайка вулицями Варшави, як повернули до королівської резиденції в Уяздові, де на молодого звитяжця, як це засвідчено документально, хотіла подивитися королева Ганна Ягелонівна. Постає,

як каже М. Пашковець, резонне питання: а задля чого їй, королеві, жінці в літах, треба було бачити якогось козацького лотра? До речі, Матвій Шаула, другий славний учасник Солоницької битви, такої честі не був удостоєний. Можливо, і справді тут була якась таємниця? Хвилюючими в романі є також ті сторінки, де розповідається, як Острозький таємно проник у в'язницю до Семерія і намагався його підтримати не просто як сподвижника, а як рідного сина. В заключних рядках роману, повертаючись до загадки портрета Острозького, автор у дусі козацького міфу про царя Наливая висловлює вустами художника жаль з приводу того, що нема кому передати символ влади: «Якби жив Наливай, відав би йому королівський вінець. Направду, цей чоловік достоєн бути руським монархом» [8, с. 246].

Наведені типологічні паралелі засвідчують різні способи засвоєння та використання митцями культурно-філософського досвіду попередніх поколінь. Письменникам вдалося, кожному по-своєму, відтворити дух епохи, втілити чимало психологічних настроїв і станів, відкрити ще неосвоені художні засоби, виробити власний естетичний досвід в опрацюванні доволі складної теми. Разом із тим поява цих двох романів на межі ХХ-ХХІ століть є ще одним доказом тягlosti тієї української літературної традиції, яка постала на основі Острозьких ляментів початку ХVІІ століття і яка відбиває складності й неоднозначності суспільно-політичного і релігійно-культурного життя нації в умовах її самоідентифікації.

Список використаних джерел:

1. Балдинюк В. «Паралельна агіографія» і авторський наратив: комунікативний аспект у романі Валерія Шевчука «Око прірви» / Віра Балдинюк // Слово і час. — 2003. — № 2. — С. 63-69.
2. Білоус П. Шість днів і все життя князя Острозького / Петро Білоус // Літ Україна. — 2011. — 17 березня. — С. 10.
3. Бондаренко С. Вінграновський Кралокові не заважав / Станіслав Бондаренко // Літ. Україна. — 2010. — 9 грудня. — С. 7.
4. Вінграновський М. Северин Наливайко / Микола Вінграновський. — К. : Веселка, 1996. — 366 с.
5. Возняк М. Історія української літератури / Михайло Возняк. — Львів : Світ, 1992. — 696 с.
6. Дзюба І. Історичний міф Миколи Вінграновського / Іван Дзюба // Вінграновський М. Северин Наливайко. — К. : Веселка, 1996. — С. 5-12.
7. Кралюк П. Повстанець чи державник? / Петро Кралюк // День. — 2011. — 15-16 квітня. — С. 11.
8. Кралюк П. Реліквія / Петро Кралюк. — Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. — 290 с.
9. Кралюк П. «Українську еліту ми втратили ще в ХVІІ столітті» / Петро Кралюк // Літ. Україна. — 2010. — 23 грудня. — С. 1; 7.
10. Митрополит Іларіон. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця: Історична монографія / Іван Огієнко. — Вінніпег, 1958. — 216 с.
11. Пашковець М. Історія, цікавіша за роман / Микола Пашковець // День. — 2011. — 11-12 березня. — С. 8.
12. Синюк С. «Шестиднев» Петра Кралока / Сергій Синюк // День. — 2011. — 4-5 лютого. — С. 9.

In the article the attempt of historical novel “Severyn Nalyvayko” by M. Vinhranovskiy and “Relikvia” by P. Kral'uk analysis is made. The main attention is paid to showing of contents dominants of prince Vasyl' Ostroz'kiy, who appears in the novels in several images: as a guardian of the Orthodox faith, as a builder of Ostroh Academy, as a spiritual advisor of Severyn Nalyvayko, as a inspirer of Volynski Athens building up.

Key words: historical novel, author conception, national idea, Orthodoxy, spiritual world, union, religious factor, personage, character.

Отримано: 31.05.2011 р.

УДК 001(477)(092):130.2

Н. М. Огієнко

Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка

ДУХОВНІ НАСТАНОВИ МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОСТІ

У статті висвітлюються духовні повчання митрополита Іларіона стосовно Таїнства Святого Причастя і розкривається їх значимість для сьогодення.

Ключові слова: духовність, Таїнства, Причастя.

Вагоме місце у багатогранному творчому доробку І. Огієнка посідає його духовна спадщина, у якій охарактеризовано низку важливих світоглядних понять про сенс життя та призначення людини й чітко окреслено шлях, що веде до духовного становлення особистості.

У нинішніх умовах, коли в українському суспільстві спостерігається дефіцит духовної культури й втрата ціннісних орієнтирів, ці питання набувають особливої актуальності.

За глибоким переконанням митрополита Іларіона, «тільки та людина повновартісна, яка виховує національного духа свого, цебто й свою душу» [1, с. 24]. Тому лейтмотивом усіх його духовних творів є короткий, але дуже глибинний за змістом заклик: «Плекаймо духа свого найперше!» [1, с. 21]. Основними чинниками виховання високоморальної, духовної особистості І. Огієнко вважав рідну мову, історію, культуру, звичаї, традиції та вірування українського народу. Вагому роль у цьому процесі він надавав православній вірі, як центру християнських цінностей, що мають бути орієнтиром і провідником упродовж усього земного життя людини. «Віра, надія, любов — це ті три чесноти, що ними твориться повновартісна людина», — зазначав митрополит Іларіон [2, с. 11]. У книзі «Православна віра» він ґрунтовно охарактеризував основні догмати християнського вчення, з якими повинна бути обізнана кожна людина і керуватися ними у своєму житті.

Особливу увагу, з огляду на це, митрополит Іларіон звернув на висвітлення сутності важливих євангельських Таїнств, яких у православній церкві налічується сім (Хрещення, Причастя, Миропомазання, Вінчання і т.д.). Сутність Таїнства Хрещення в ін-